

EESTI KIRJAKEELE MÕTTERUUM

KRISTA KERGE

Kirjakeelena käsitab autor eesti keelt kogu vaadeldaval ajal, mil sellel on olemas olnud kiri. Niisuguse vaateviisi juures pole kirjakeel haritkeel ega kodukeele vastand vms, vaid EESTI KEEL ON KIRJAKEEL, üks Euroopa pika ajalooga kirjakeeli (vt ka Kerge 2000), mille kõnelejate arv kipub kohapeal jääma alla miljoni. Meie keelel pole samas isegi 20. sajandil alati olnud võimalust täita kõiki funktsioone, see aga seab keelele piire, ahendab mõtte- ja väljendusruumi. Parimailgi aegadel pole eesti keelt emakeelena kasutajate arv küllalt suur, et kõiki ülesandeid vaevata täita ja hooleta keelt koos hoida. Selle veendumuse taustal mõtiskletakse allpool kirjakeele olemuse üle, oskamata ja püüdmata kuidagi ennustada tema tulevikku ning õpetamata, kuidas teda kasutada. Pühendan oma mõtiskelu Henn Saarile, kelle sünnist möödus hiljuti 80 aastat.¹

Kirjakeel

Kirja loomine on loomuliku keele jaoks normimise ehk kodifikatsiooni algus: leitakse viis(e) teda kirja panna; loomulikes kohalikes variantides² kujundatakse seni puudunud normisüsteemi, ilma et seda normi saaks täpselt seostada ühegagi neist. Kirja loomisega sekkutakse keele kui isereguleeruva süsteemi arengusse seda enam, mida laiemalt tema kasutajad kirjutatud keelekujuga kokku puutuvad. Nii kuulub kirjakeele mõistesse paratamatult kirjalike tekstide traditsioon, mille kujunemisel mängivad kaasa kirjaoskuse levik, tekstide levi ja kättesaadavus keelealal ning nende ühisosa plaanid: kui laialt tuntakse samu tekste, kui suur

¹ Pühendusega ei asetata end kuidagi selle suurmehe kõrvale, seda teeb ainult teema.

² Autor väldib esialgu teadlikult terminit *murre*, sest kirjakeele algusjärgus on sageli raske eristada keelt ja murret, ka märkida keelepiire ehk murrete koondetsentreid, ehk mõttelahkselt, keelte/murrete ühist perifeeriat (lõuna- ja põhjaeesti keel või ühe eesti keele murded; miks mitte liivi või eesti keele murded, oletades et riigina oleks sündinud Liivimaa ja Eestimaa vms).

on tekstide keele ja kirjaviisi sarnasus jne. Kirjakeel on seega tekstitraditsiooni hüppelise muutuse algus. See on omamoodi pöördumatu, nagu tsivilisatsiooni iga ilming. Me võime ajas üha enam teadvustada, mida loomuliku keskkonnaga teeme, mingil hetkel taipame säilitada kindlat kadumisohus kooslust, mis omakorda tagaks elementaarse ohutuse kõigele isetekkelisele selle koosluse sees, kuid „tagasi looduse juurde” ei saa.

Formaalne haridus on kirjakeele arengu võtmetegur, kuid ka igasugust iselevivat kirjaoskust oleks võimatu alahinnata. Kui tavaliselt seotakse normi spontaanset kujunemist suulise keelega, siis siinkirjutaja arvates on see ka kirjaliku keelevormi üks tunnuseid ja arengukomponente. Spontaansuse tekitavad tekstid, milles norm avaldub ja kujuneb ning mille kaudu ta omandatakse. Näiteks ei saa ettegi kujutada meie kirjakeele arenguid nii, et taustal puuduks sakslaste vana – ka jutluste suuline – kirjakeel ja piibel või omaaegne saksa keel kirjutavate eestlaste hariduskeelena. Kuigi süntaksit või sõnamoodustust ei ole võimalik normida, on saksa alus ja eeskuju kirjakeele neis normides selgelt tunda (vrd Ross 1999).

Kirja esialgu väheste, suhteliselt subjektiivsel alusel ja muutlike normide kõrval hakkavad automaatselt kujunema kirjakeele muud, teadvustamata normid (leksikaalne ja grammatiline ühisosa, pragmaatiline ühisosa, lahknevus kindlast murdepõhjast). See paneb aluse ühiskirjakeele suulisele vormile, mille lähteks on nähtavasti ennekõike lokaalse keelega hõlmamata või seal sügavamalt liigendamata kõneaine. Kirjakeel hõivab selle osa tunnetusest ja kommunikatsioonist, mida murre ei taga. Tekib murdega võrreldes uus temaatika, avaram semantiline ruum või tähenduste seni puudunud konfiguratsioon. Tähtsustuma hakkab just teadmispüüdlus, vaimsure kasv ja abstraktse aine – sh lihtsalt eksootilise teabe – hõlmamine keele abil. Muidugi on niisama tähtis *lingua franca* funktsioon, murdepiiride ületamine, igasugune suhtlus laiemal keelealal. Teoreetiliselt peaks pidevalt kasvama sellise info hulk, mille väljendamiseks murret kasutada ei saa ja mille jaoks murdekeelde laenatakse kirjakeele atribuute, seejuures ka olemas olevaid asendades. Kirjakeel ise on seda enam avatud murdele, mida vähem ta on normitud, kuid see keelevorm otsib keskteed ega samastu murdega kunagi. Kirjakeeles räägitakse, paitsi et teisiti, ka midagi muud ja millestki muust kui murdes.

Ajapikku võime rääkida kirjakeele ühis- ja eriosa kujunemisest, lookalvariantide arenemisest murdega segunenud piiralal ja sotsiaalmurre-

te tekkest kirjakeele sees, kohamurrete põimumisest kirjakeele elementidega, murdekeelendite kinnistumisest kirjakeelde jms. Abstraktses mõttes püsib loomuliku (murde)keele ja kirjakeele kui selgitatud kasutusväärtusega keelendite vajadusel korrastatud süsteemi vastandus seni, kuni püsivad mured. Kuna aga keele elujõudu mõõdetakse murretega, siis on see kooslus lahutamatu.

Kirjakeele teke on seega kultuuri järsu ühtlustumise algus. Noore kirjakeele loomulik areng viib ühtlustumise suunas, muud tegurid sõltuvad ajast ja ruumist. Üsna ilmselt ei saa võrrelda ei inglise kirjakeele ja eesti kirjakeele arenguid ega neid tekke- ja arengueeldusi, mis on (olnud) eesti kirjakeelel ja äsja loodud võru nüüdiskirjakeelel. Väga tähtis faktor on nii vaimse eliidi olemasolu, positsioon, hoiak kui ka muu potentsiaalse kasutajaskonna kirjaoskuse laad, formaalse hariduse kui tekstide ühisosa kasvataja olemasolu, selle hariduse üldine tase kirjakeelt loovas ühiskonnas jms. Kirjakeele levikut mõjutab teatud määral alates ka keeleala sisemigratsioon, eri muredetaustaga inimeste suurem segunemine.

Asjatuna mõjub kirjakeele teooria ja kriitika, mis teatavaid arengusuundumusi selgelt ei seo arengukontekstiga, ja tema korraldamise teooria, mis ei seo korraldamise põhimõtteid, ideid, objekte, põhjusi ja kihutustööd selgete aegruumis defineeritud eesmärkide ja asjaoludega – s.o ajastu ja keskkonnaga. Seesugust kirjandust on tänapäeva maailmas suurel hulgal, sageli tingituna misjonilingvistilisest taustast ja/või kitsast eesmärgisest.³ Märksa leebem tuleb olla nende keelekorralduse teooriate suhtes, mis oma aja lapsena ei püüdle üldistusele üle aja ja ruumi. Seatakse toimiva ühiskeele ideaal ning püütakse praktika üldistamise ja korralduse kaudu seda elustada-mõtestada. Väljaspool aega ja ruumi ei tasu kritiseerida sedagi liini; tagantjärele mõtestamine on teine asi, nagu ajaloo „kui’d” sageli.

Siinkirjutajale tundub eesti kirjakeele arengus ja ühiskirjakeele tekke eeldustes küllaltki tähtis kirjaoskuse ja kirjasõna lai levik, mis juba 17., enam aga 18. sajandil pidi suurendama murrete ühisosa vähemalt passiivsel kujul. Kahjuks jääb see mõtteviis siinkohal kinnitamata, nõudes

³ Mõtiskluse juures ei ole põhjust kedagi pikemalt või nimeliselt kritiseerida, kuid sageli domineerivad kirjakeelest kõneldes teatud hoiakud, mis viivad teises keskkonnas ehk sobilikegi ettekirjutusteni, ja poliitilised eesmärgid, mis on keelekauged. Nähtus on sarnane inimeste suhtumisega võõrasse kultuuri – ka kõige akadeemilisema uurija toonis on sageli võõristust, oma on „õigem”, minu suhtumine on põhjendatud. Nähtavasti lääneliku analüüsiva mõtteviisi paratamatus.

vana lõuna- ja põhjaeestikeelse kirjasõna võrdlust nii omavahel kui ka murdematerjaliga ning mitmeid keeleväliseid uurimusi (pluss seniste uurimuste ja nende objekti siinsest oluliselt paremat tundmist). Selge piiri saab tõmmata vana kirjakeele järk-järgulise arengu ja nüüdiskirjakeele arenduse vahele. Arengute eeldused muutuvad nähtavasti 18. sajandi keskpaigaks, mil eestlaste lugemisoskus lubas trükkida raamatuid sageli kuni 10 000-lises tiraapis, 1747. a kalendri trükiarv ulatus juba 20 000 eksemplarini (Miller 1976: 15).

Eesmärgiseade muutub hüppeliselt 19. sajandil, mil Eestist võib ühtlasi rääkida kui täieliku kirjaoskusega maast (Miller, samas). Vaimsed tegurid viivad aga polüfunktsionaalse kirjakeele jaoks piisavate eeldusteni alles 19. ja 20. sajandi vahetusel, seda enam 20. sajandi alguskümendil, kui Noor-Eesti püstitab eestlusele oma eurooplusloosungi (Kerge 2003a: 54–55). Kui tahes teraselt me ei naeruvääristaks seda loosungit nüüd – ja Sirbigi veergudel on selle kallal hammast teritatud –, on arvatavasti võimatu alahinnata toonaseid eesmärke, mis viisid eestikeelsuse euroopaliku vaimsusega sünkrooni. Kirjalike tekstide gamma – mida me kirjutame ja tõlgime – ja sedakaudu eestikeelne mõttemaailm – mida me loeme ja mõtleme – muutus mõne aastakümnega hüppeliselt. Loomulikult pidi aeg selleks olema küps mitmes mõttes, sealhulgas pidi piisavalt suur olema murretes kirjakeele levikuga tekkinud ühisosa.

Tänapäeva eesti kirjakeel

Kui pidada kirjakeele tänapäevasuse mõõduks vanade tekstide arusaadavust uutele põlvedele, hetkel aga tänapäeva lugejale (Saari 1999: 607; Hudson 1998: 394), siis võib kogu eesti kirjakeelt pidada tänapäevaseks. Hüpet, nagu see lahutab inglise vana ja keskaegse kirjakeele u 1670. aastaks uuest, ei saa Eestis sellisena registreerida sõltumata asjaolust, kas tekst on lõuna- või põhjaeestikeelne. Vanade tekstide mõistatavus ei ripu leksikaalgrammatilisest ainesest, vaid sõltub pigem kirjalaadi ja kirjaviisi tundmisest, s.o asjaolust, kas lugeja valdab gooti kirja ja vana kirjaviisi. Häid näiteid pakub Andrus Saareste, kes need barjäärid 1950ndatel tekstide ja lugeja vahelt eemaldab (Saareste 1959).⁴

Eesti kirjakeele tänapäevasust piiritleb ikkagi eneseteadvuse hüpe,

⁴ Vanimate tekstide praegu tundmatute sõnade määr on uurijate väitel u 14% (vt Kingisepp, Ehasalu, Habicht, Peebo 1997: 83). Nähtavasti on see niisugune määr, mis harva segab tekstiterviku mõistmist.

hüpe eestlaste kirjakeelde ehk rahvuskirjakeele kujunemine ärkamisaja ideoloogia rüpes. Eesti kirjakeel ei ole enam saksa õpetajate kirikukeel ega baltisaksa kultuuriärsuse objekt, mida arendada, valgustamaks siinset rahvast või arendamaks ennast (nt juhuluule näol). Ta muutub – muidugi selleksamal põhjal – omavahendiks, nagu seda on traditsiooniliselt ka kirjeldatud. Teisisõnu, eesti ühiskirjakeele tänapäevsus algab tekstihõlme järsust avardumisest koos suhteliselt kiire üleminekuga uuele kirjaviisile.⁵ Samm-sammult avarduvad eneseteadvus ja vaimumõõde, mille tähiseid oleks raske raamatussegi mahutada. Muu hulgas oleks raske üle tähtsustada ajakirjanduse rolli varem ja siis (Peegel 1966; Jansen, Peegel 1979; Peegel, Aru, Lauk, Jansen, Issakov 1994; vt ka Mets 2002).

20. sajandi algus toob kaasa hüppe, milles on kesksel kohal enesemääramise tahe ja võimalus, mis järk-järgult kasvab ja viib kuni oma-riikluseni välja. Loendamata tähiste hulgas tuleks nimetada niisuguseid, nagu kohustuslik eestikeelne haridus ja selleks loodav õpivara, ametliku haridusorientatsiooni muutumine rahva üldiseks püüdeks kirjakeelse hariduse ja kirjakeelsuse kui haridustunnuse poole, ilukirjanduse ja tõlke uus kvaliteet (ja kvantiteet), teatrikultuuri hüpe, omakeelne akadeemiline ülikool 1920, kirjanike jm loomeliitude asutamine 1922, ajakirjanduse jm panrite, sh esseistika, ning nende mõttemaailma üleilmastumine sõna toonases plaanis, Loomingu asutamine 1923, keelekorralduse ja toimetamistava laadimuutus jpm kuni teaduste akadeemia loomiseni 1938.

Ei saa unustada, et formaalne haridus ega inimese elulaad ei mõõda eestlase tegelikku vaimsust veel üsna kaua või et selle vaimse maailma avarus on ühtaegu kirjakeele kui avara keelsuse ja hariduspüüde teene. Ei ole mingi erand, et *a. D.* 1976 omavalitsuse pabereist võimalikult vähese haridusega murdeinformandi valinud, leiab uurija seina täitva raamaturiiuli kõrval eest värskeid ajakirju täis kuhjatud laua ääres Loomingut lugeva vanaproua, kel kahe lüpsi vahel on viletsa heinailma tõttu pikem jõudehetk. Murret ei ole see inimene väga ammu kasutanud ja loobub püüdest seda murdekogujaga teha.

Seadmata mingil määral eesmärgiks kirjakeelelugu, on siinkirjutajale ometi tähtis taas sedastada eestikeelsuse kui vaimse ruumi järsku muu-

⁵ Siinkohal sobib hästi Tiit Hennoste (1997: 47) *veekraani*-metafoor. Viidatud artikkel tervikuna on taust, millega siinkirjutaja ja tema lugeja peab arvestama, kuid tekste ei suhestata siiski, nimelt teistsuguse lähenemise pärast. Hennoste periodiseerib ja argumenteerib kui teadlane, siinkirjutaja mõtiskleb kirjakeele ja murrete suhte üle, kirjakeele kui erilise keele-ruumi staatuse üle.

tust. 1910ndate ajakirjanduskeel näitab väga kitsastki aspektist uurituna teiskeelse gümnaasiumi- ja eriharidusega eestlase omalaadset kidakeel-sust avaliku kõneaine laienedes. Nende leksika on mingite teemade juu-res suhteliselt ahas ja sunnib näiteks üle tarvitama regulaarseimat deverbaalituletuse viisi – murded pakuvad küll mitmekesise liitevaliku, kuid kirjakeele leksikaalne nüüdisnorm on välja kujunemata. Samal ajal on kirjutatud hulk ajas püsiva väärtusega eesti kirjandusklassika teoseid, kus samasugust tendentsi märgata ei ole; vähemalt ei näita seda TÜ kir-jakeele korpust (Kerge 2003a: 32, 48 jm; vt ka viiteid).

Edasi on kirjakeele korpuses jälgitav pilt allakirjutanu silmis juba selgelt harjumuspärane, kuid siinkohal ei ole põhjust kirjakeele muutus-te teemal spekuloida. Täpsemat uurimist vajaks muu hulgas nii kirjali-ku keele aine- ja kasutusvaldkondade esindatus, nende temaatika, teksti-liikide teke ja muutumine kui ka kirjutajas- ja toimetajaskonna muutused, sh rollimuutused, ning küllap palju muud (nt allkeelte ja tarbepanrite stiil). Eesti kirjakeel muutub iseseisvusaja jooksul polüfunktsionaalseks tänu kõigile loetletud ja loetlemata teguritele.⁶ Viimaste hulgas ei saa alahinnata keeleasjatundjate rolli ja keelekorralduse tohutut tuge, kuid viimast ei tohi ka senisel moel üle hinnata. Liiga sageli on nüüdiskirja-keele ajalugu nähtud kas pelgalt süsteemimuutuste kvalitatiivse loona või keelemeeste kui kirjakeele korraldajate teenereana, sõnaloo me ja keelekorralduslike otsuste ning nende publitseerimise kompleksina. Keel-sus kui mõtteruum ja meie vaimse pärandi arendajate-vahendajate val-misolek keel(sus)t asjatundja tuge otsides arendada on selles plaanis jää-nud kuskile märkamatu taustale. Funktsioonikeskse nüüdisnägemuse pioneeeri rollis on Tiit Hennoste (1997) oma ülevaatega eesti keele sotsioperioodidest.

Niisugune vaateviis on siinkirjutaja arvates tähtis kirjakeele nüüdis-ajal: keeleinimene ei pea mõtlema üksnes iseenda töö aspektidele, vaid riigile ja avalikkusele meelde tuletama ka tõlkimist, kirjastamist, õppe-viise jpm, millest mõtteruumi avarus ja toimimine koos seisab – keeleta ei toimi mitte miski; ka jumalikest keeltest, nt muusikast, maalist või liikumisest, räägitakse eesti keeles.

On valdkondi, kus Nõukogude okupatsioon meie kirjakeelse mõtte-ruumi täiesti deformeeris, ja on teisi, kus keel siiski euroopaliku kultuuri

⁶ Omal kohal tuleks mainimata tegureist uurida nii raadio, televisiooni kui ka arvutivõrkude mõju, mis kõik on tekstimaailma erilise muutuse versta postid.

arengutega kaasas suutis käia. Ka see vajab mõtestamist, et täielikumalt mõista 1990ndate kultuurišokki (Kerge 1998) ja keelsuse muutusi, mis üsna ilmselt forsseeritud kujul jätkuvad, tuues keelde nii mõtet kui mõtetust.

Ei ole kahtlust, et eesti keel ei ole niivõrd mitmekesisest ja vaimselt rikkast tekstivalikut kunagi varem pakkunud kui nüüd ja et tema variantuski on mingis mõttes senises maksimumis (vt Hennoste 1997: 64–66). Siiski tuleks märksa selgemini teadvustada, mida tähendavad kultuurile niisugused fenomenid, nagu meie sõjaseelse kirjaliku maailmapeegelduse füüsiline hävitamine ja keelamine, mis viis rikka tekstivaramu hariduse fookusest välja ja lugemislaualt ära, või ebaproportsionaalne ja pidevusetu põlvkonnavaetus 1990ndate Eesti ühiskonna võtmepositsioonidel. Viimane ei saa kultuuri jätkuvusena defineerides olla muud kui tagajärgedes suuresti ettenägematu hüpe suurde tundmatusse. See peab olema väikekeele väga järsk muutus. Kõike kohalikku saadab infoajastu mõttemaailma üldine muutumine, kõigi keelte muutus, tekstimaailma muutus ja killustumine koos üleilmastumise osa- ja kaasfenomenidega, mille üks jooni on, vastupidi, standardiseerumine. Kogu seda revolutsiooni saadab omakorda teine, raalistumise ühendav virtuaalmaailm. Ja see maailm on nimelt keeleline: mitmekeelne ja ingliskeelne, aga ka pildiline. Uue *lingua franca* rolli ei saa alahinnata. Nii on hetkel võtmeküsimus, mida nüüdisajal eesti kirjakeeleks nimetada (saab) ja mida mitte (vt Hennoste, samas; vrd Hennoste 1999).

Nüüdiskeel

Väljakujunenud kirjakeel, nagu temast eespool juttu tehti, on vastand dialektidele, millest tema enese elujõud samas sõltub. Nõnda vaadates on tänapäeva eesti kirjakeel ajas püsivana ja kasutajaid ühendavana sotsiaalselt väärtustatud keelevorm, mida ei ole täielikult võimalik vallata ühelgi põlvkonnal. Ta on muutumises ja arenemises, tema norme fikseeritakse sõnaraamatuis ja grammatikates, nõudliku ühissuhtluse tarvis teda ka korrastatakse ja normitakse mingi tajutava ajavahemiku jaoks. Kõik tema kujud säilivad samal ajal tekstides, seisku nood alles värskena poetil või tolmusena rariteetsete raamatute (avalikus või era-) kogus, elektroonilisel kandjal radio- või telearhiivis ja puudutagu millist ainevalda tahes. Kirjakeele osa on ka muutuv oskuskeel. Olemata ühine atribuut,

on oskuskeel eriliselt tähtis sellega, et toidab meie mõtteruumi ühisosa, moderniseerib meie maailmapilti meedia ja aimekirjanduse või ka muutuivate argitoimingute ja olme(esemete) toel ning hoiab pidevalt kaasaegsena eestikeelse hariduse. Mõnigi üldkirjakeelne teos võib samal ajal jääda suhteliselt kõrvale, mõjutamata meie mõttemaailma kuigivõrd. Kui palju praegu loetakse kas või juba tõlgitud Nobeli laureaate või osatakse midagi otsida 1960ndate Loomingu Raamatukogust, ei oska oletada.

Kirjakeelega puutume seesuguse muutuvana kokku näiteks koolieas kohustuslikku kirjandusklassikat lugedes. Asjata ei torika terane õpetajale nina alla raamatut, kus „kirjutatakse valesti” *matta*-vorme ja „käänatakse valesti” seda-teist tuttavat sõna, mille teatud vormide ainuõigsust on õpetaja just äsja kinnitanud ühe kirjakeelekuju ainuõigsuse sildi all. Kohustusliku koolikirjanduse valikuid (vt RÕK 2002) vaadates näeb siinkirjutaja samas isegi oma koduriieli sadade suurepärase raamatute kasutatut olekut ja olematut mõju oma noorematele lastele. Me lubame valida, aga niivõrd kitsastes piirides, et oleme sellega peaaegu surmale määranud uskumatu hulga tõlgitud ja tõlgitavat, kirjutatud ja kirjutamisel väärtvara. Loodame üsna ilmselt asjata, et mitmel kohal töötav või ühel kohal mitut rolli täitev eestlane leiab nad kunagi hiljem, kui neist koolis ometi pole isegi juttu tehtud. Kui ka anname lugeda, ei mõelda seejuures, kui palju jääb hoolsal õppijal selleks aega, saati et seda aega peaks neile tegema.

Nii kirjandus kui ajalugu pakuvad noorele inimesele siiski unarusse vajunud mõisteid ja/või käibelt kadunud mõtteviise, väljenduslaadi ja sõnu. Ilukirjandust keele(oskuse) säilitajana ei asenda väärtfilm, milles pilt täidab kirjeldava komponendi koha. Kõiki sõnu osateski ei oleks ometi võimalik hallata kirjakeele ajas muutuvat stiilidiapasooni või tabada kuigi täpselt iga kirjutaja omaaegset mõttemaailma. Vaid mõni kirjanik on stilisatsiooni teose fiktiivseis piires katsetanud, markeerides ajastut ka keelendite ja nende seostamise viisiga (kui mõelda näiteks Jaan Krossile, k.a tõlkijana). Tarbekirjandus, ka eesti mõttelugu pigem kaob. Ei ole näiteks kirjandusõpikut, mis teavitamise (mõni isegi lapsepäramise ja kohatise vulgariseerimise) või abstraktsete ismide kasutu nimetamise asemel suunaks lugema Loomingus, Vikerkaares, järelsõnadena eri aegadel ilmunud esseid, ülevaateid või kriitikat; koolilugemikke ei ole neist koostatud. Näime liialt uskuvat õpiku, veel enam iga õpetaja metateksti valmispudrusse ja võimesse seda kõige paremini keeta. Lapsevanemana

tuleb tajuda oskusteabe kohatist kiiret arengut ja sellega kaasnevat mõiste-, seose- ja keelemuutusi, mis ei luba lapsega kooliteed kaasa teha, ehkki üldharidus on ühiskeele olulisi allikaid. Samas ei oska kool arvestada teavet (seega keelt), mille keskel tänapäeval kasvatakse. Me pelgalt räägime sellest, mida oleks elavalt võimalik kaeda juba subtitreeritud filmilindil, näha CD-l, DVD-l või veebis. Selle hulgas vajaks nimelt võõrkeelsena vastuvõetu koolitunnis läbiarutamist ja eesti keeles teadvustamist.

Kirjakeel on nõnda ühtaegu ajalik ja ajatu, kollektiivne ja individuaalne, korrastatud ja muutlik. Sellest tõrjutakse kõike, mis ei ole üleüldiselt vastuvõetav. Kirjakeele olemus on toimida üle aja ja ühtlasi igal ajal üldvastuvõetava atribuudina. Siin on aga käärid: keelekorraldus tegeleb asjaliku mõtte selge väljendusega, (kirja)keele valdamise ulatuse ja laadi määrab aga tuntud tekstide määr – emakeel omandatakse tekstidest, emakeeles mõeldakse täpsel viisil sellest, mida suudetakse emakeeles umbkaudugi sõnadesse panna.⁷

Ajastuomaste tekstide kaudu ei omandata paraku kirjakeelt, vaid kujundatakse ühiskeelt. Selles on nii kirjakeelde kuuluvat (neutraalset, kõrgstiilset) kui ka kirjakeeles tõrjutut (madalstiilseid või muus mõttes madala kasutusväärtusega, s.o keskmiselt vähem vastuvõetavaid keelendeid ja variante). Mida väiksem on elavate kõnelejate sarnane kokkupuude kirjakeele varamu tekstidega, seda hajusam on kirjakeele olek. Mida hajusam on kirjakeele olek, seda vähem tekib omakorda sarnase keelega tekste ja seda raskem on kirjakeelt ühesugusena omandada. Teisisõnu, kirjakeele ühiskeelena toimiv osa, mille omandamine kokkupuutes sarnaste olukordade ja sarnaste üldvastuvõetavate tekstidega, peaks pidevalt püsima mõõdukalt avarana. Mõõdukas konservatiivsus on keele puhul voorus. Olukordade gamma ja nende keeleline iseloom aga muutub ajas paratamatult. Mis on üldvastuvõetav täna viiekümnele, see ei sarnane üsna ilmselt (tulevikus) üldvastuvõetavaga neile, kes on 25 või alles 14.

Alates hiljemalt 1970ndatest tuleb eesti dialekte nähtavasti kirjakeelega suhestada teisel alusel. Kirjakeelest kui ühiskeelest – lokaalmurrete täiustajana ja neile hariduskeelena vastandujana – on selleks ajaks saanud igapäevasuhtluse loomulik vahend; ta on mitmete tegurite kokku-

⁷ Siin on nähtavasti mõtteainet enam kui doktoritööks. Muuhulgas ei tohi pildilisena salvestuva info osa tänapäeval alahinnata, allakirjutanu ei oska aga selles vallas kaasa rääkida. Samas on SMS-de ja arvutisuhtluse keelelgi ideograafiline komponent ja sõnasarnaste lausesisuliste sümbolite osatähtsus juba ilmne ja uurimisväärne (küllap ka uuritud).

langemisel muutunud loomulikult omandatavaks emakeeleks (Huno Rätsepa järgi Kerge 1994: 145–149). See toob kaasa keele edasise kasutajakeskse kihistumise (domineerivalt) sotsiaalsel alusel, rea sotsiolektide jm keelevariantide tekke kirjakeele baasil, millest nad aga samas teadlikult ja teadmatult eemalduvad. Oskuskeeled kui kirjakeele osa toodavad omis argisuhtluse olukordades erialaslängi, mille temaatiliselt määratlemata jooned – üldleksika ja grammatika –, kuid ka oskussõnade mугandamise viisid tulenevad igapäevakeelest (vt Kerge 2000/2003b). Info-uumis elav ühiskond liigub praegu üha suurema rühmitumise suunas, keelekasutuse eriosa suureneb pidevalt nii huvialade ja -väljade, sättumuste ja ea, eriala ja spetsialiseerumise, ameti ja eluviisi, koguni (elu)stiili kui ka muul ja kombineeritud alusel. Kontakt võõrkeeltega on elav ja suureneb.

Ühisosa säilimise kaudu nii nõudlikus kui vabas suhtluses tagab eesti kirjakeel samas kultuuri, nivelleerib ja tasandab vajaduse korral erinevusi üha suureneva hulga rühmade vahel, toimib (taas) *lingua franca*’na, vastandudes nüüd enam sotsiolektidele kui kohamurretele. Ka kohamurre muutub üha enam paikkondliku identiteedi, sh päritolu kui sotsiaalse tunnuse rõhutajaks, kohaliku suhtluse atribuut on ta endiselt piiratud määral. Endiselt saab murdes kirjakeelest laenamata kõnelda vaid piiratud asjust. On terveid temaatilisi valdkondi, millele üleminek nõuab *switching*’ut, ümberlülitust dialektilt kirjakeelele. Kirjakeele leksikat ei ole võimalik vältida.

Huvitav on näiteks jälgida, kui vähesed võru keele kõnelejad suudavad avalike esinemiste nõudlikuma teemaringi puhul muutmata jätta hääldusbaasi või isegi kasutada ladusasti selle keele/murde grammatikat. Ümberlülitus eesti kirjakeelele on enamasti ilmne.⁸

Allakirjutanu arvates ei sarnane olukord praegu millegi poolest 1980ndatega.⁹ Kirjakeel ja selle vaba vorm, igapäevakeel, funktsioneerisid toona veel võrdlemisi laitmatult nii suulise kui ka kirjaliku ühiskeeleana.¹⁰ Kaasaegne mõtteruum alles hakkab 1980ndatel teatud uutes

⁸ Imetlusväärsete erandite hulka kuulub näiteks Enn Kasak, kes ladusalt kõneleb *võro kiilt* millisel tahes teemal.

⁹ Tiit Hennoste (1997) alustab 1980ndatega praegust sotsiolingvistilist etappi. Siinkirjutaja on korduvalt väljendanud teistsugust seisukohta.

¹⁰ Igapäevakeele on kirjakeele allkeelte kui keelekasutuse valdkonnast tingitud variantide hulka paigutanud Henn Saari; ta näeb seda kirjakeelsele igapäevasuhtlusele omase keelevariandina oskuskeele, ametikeele, ilukirjanduskeele jts hulgas; vt Eesti entsüklopeedia, 4. kd, 1989.

suundades avanema, moodne kiire ja uuelaadne rühmitumine on aga Eestis suuresti algamata. 1990ndate kultuuriline hüpe koos üleilmastumise nähtude ja üleilmastava uue meediaga on kirjakeele ühiskeset hajutamas. Oleme hakanud isegi kahtlema, kas kirjakeel ei ole mitte üks pelgalt ametnikele vajalik kirjalik register – justkui ei oleks meie ilukirjandus enam eesti kirjakeeles, justkui alanuks meie kunstiväärtuslikuna püsiv lugemis- või filmivara eilsest päevast, justkui oleks kirjakeele kasutus piiratud mingi eluvaldkonna kui tähendusruumiga, justkui ei oleks eesti kirjakeeles enam võimalik rääkida ja kirjutada millest tahes.

Sellise vaateviisi vastu seatakse siinkohal selge arusaam, et eesti kirjakeel kui polüfunktsionaalne keelsus on ajas muutlik kõikehõlmav mõteteruum. Tema süsteem lubab ja peaks tulevikuski lubama neutraalses stiilis rääkida ja kirjutada millest tahes millises tähendus- või suhtlusvaldkonnas tahes. Kirjakeele süsteem jaguneb mitmeti – ühest küljest iseloomustab teda olukohaste, s.o formaalse ja informaalse kasutusväärtusega keelendite (sõnavara ja grammatika) olemasolu, teisest küljest iseloomustab teda neutraalse ja kõrge stilistilise väärtusega keelendite olemasolu ning rea konnotatsioonide kinnistumine, kolmandast küljest eri- ja ühiskeelendite vastastikku toitev varamu.

Kirjakeel on tekstitraditsiooniga kujundatud ja samas ajastuomaselt interpreteeritav ideaal. Teda vajatakse kõikjal, kus ei ole tarvet või ei ole sobilik oma rühmakuuluvust rõhutada. Sellisena on ta vältimatu kogu riigisfääris, hariduse kõigil astmel, igasuguses asjalikus suhtluses (eriti võõraga ja töös), kuid ka kunstitekstide autorikõnes, kui see ei ole *minavormis*, mis isiksuse omapära soovib keeleliselt esile tuua, või muu teadlik stilisatsioon, nt moodne madaluse poeetika. Kirjakeelel ei ole alternatiivi, ta on riikluse ja rahvuse kõigi tahkude loomulikuks pidamisel riigi ja rahvuse vältimatu infrastruktuur.

Samas on üsna ilmselt tugevasti muutumas igasuguse vaba ja poolametiliku suhtluse laad. Noorel inimesel on neutraalselt ühiskirjakeelt raske omandada ja sellele töösuhtlust toetada põhjusel, et tema argisuhtluse atribuut ei ole eesti igapäevane ühiskeel kui eesti kirjakeele osa, vaid rühmakeel, sotsiolekt, släng (olgu üld- või erisläng). Interneti kui suhtluskanali registripaljusus on õpetanud ja õpetab igasuguseid keele vorme ja variante (sh igapäevast ühiskeelt tema lühendsõnade ja erilise grammatikaga) kirja panema. See omakorda muudab avalikku kirjalikku suhtlust muudiski kanaleis, kusjuures kirjaliku vaba suhtluse osatähtsus on veebi tõttu üldse meeletult kasvamas.

Üha tugevamad on käärid ka töösuhtluse eri tüüpi olukordade vahel. Neutraalset igapäevakeelt valdamata kasutab noor võõraga suuliselt suheldes ja poolametlikus veebisuhtluseski vanema põlvkonna jaoks üsna ootamatult slängilist keelt, püüdes justkui ühes „liiga vabas” üldregistris. Internet – ja suur osa töösuhtlust seal ju toimub – on justkui automaatselt selle registri käivitaja rollis. Täisametliku suhtluse keelena omandab noor põlvkond kiiresti kroonuliku kantseliidi, mis juriidilise komponendi tähtsustades on kandunud igasugustesse ametitekstidesse. Juriidilise komponendi kaal töösuhtluses ja igasuguses asjaajamises, ka kõige argisemas, toob kantseliitliku väljenduse, tema stampse ahtuse, jälgitavus- ja mõistmishäired ning ühtlasi liiasuse mitmel moel keele keskmesse. Samastada seda tõrjutud, kuid enam kui reaalselt registrit kirjakeelega ei tohi.

Tekib küsimus, kas kirjakeele ideaali on sellistes oludes võimalik hoida ja millisena. Võtmeküsimuseks muutuvad hoiakud. Hoiakuid on võimalik muuta õpetades ja õpetamine on edukas, kui tema alused on mõistetavad ning eesmärgid tunduvad õppijale vastuvõetavana ja tingimata ka praktiliselt vajalikuna. Õppija arusaama neutraalsusest kui üldvastuvõetavusest ei saa eirata ega igasugust idiolekti ja registritaju jaatada.

Kuidas kirjakeele ideaale saavutada, sellest räägib või ei räägi eesti keele strateegiadokument, mille eelnõu koostamise käigus/kõrval on ära tehtud ja läbi arutatud uskumatult palju olulist, sh siin täiesti kõrvale jäänud keeletehnoloogia tulevik. Mõelgem siis rööpselt sellelegi, millest ta ei räägi ja milleks ei valmistu. Ühtaegu tuleks küsida, kas eesti kirjakeele kui senise järjepidevuse lagunemine ei ole rühmitumise ajal suuresti paratamatu ja mil määral ta seda on. Hetkel, mil variante saab liiga palju, kaotab keel keskme ja laguneb koost. Ka avaliku keelekeskkonna kohta võib järelikult *risustamise* sõna olla nii mõnigi kord omal kohal, kui ebademokraatlik ta ka ei tunduks – eestlasi on keskme iseenesest säilimiseks liiga vähe. Inglise keele rolli eesti keele kõrval ei taju me kuigi täpselt (keelte funktsioonikontrasti kohta vt Kerge 1998: 227–228).

Lingvisti asjatundlik sekkumine avalikku keelekasutussfääri on see- ga vältimatu. Tema arukus keele korraldaja ja õpetajana määrab eriala sotsiaalse staatuse, aluse loob sellele aga emakeele õpivaraga kujundatud suhtumine kirjakeelses. Keele korraldaja ja õpetaja teavad omakorda ainult seda, mida on uuritud. Säilitada eesti kirjakeel mõtlemise ruumina tähendab tema kui väljendusvahendi suhestamist kõigi eesti keele

variantide ja kontaktkeeltega, kirjakeele mõtteruumi ahendamist ei saa niigi ahtavõitu sotsiaalsete stiimulitega väikeriik oma riigikeelele lubada. Ärgem siis ise unustagem, et kirjakeel ei alanud eile ega saa olla ametnike register või et keele muutumine tähendab struktuuride tähenduslikku hajusust, mida omakorda ei saa endale lubada asjalikkust taotledes. Ise reguleerub küll iga keel, kuid ei püsi väikerahva kui Euroopa Liidu ühe keelevähemuse polüfunktsionaalne kirjakeel. Mida inimene on loonud, selle eest ta ka vastutagu.

Kirjandus

- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 44–66.
- Hennoste, Tiit 1999.** Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse. – Keel ja Kirjandus 2, 88–96.
- Hudson, Grover 1998.** Essential Introductory Linguistics. Malden, MA, USA; Oxford, UK: Blackwell Publishers.
- Jansen, Ea, Juhan Peegel (koostajad) 1979.** C. R. Jakobsoni «Sakala» ja Eesti ajakirjanduse teed. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kerge, Krista 1994.** Keeletöö tänane ja tulevik (I): kes ja kuidas. – Keel ja Kirjandus 3, 145–149.
- Kerge, Krista 1998.** Nüüdistekstid – kas suunamatu keelemuutus? – Keel ja Kirjandus 4, 225–235.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. Toim T. Hennoste. (= Tartu Ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu, 75–110.
- Kerge, Krista 2003a.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletised allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. (= TPÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Kerge, Krista 2003b.** Keelenormi tänapäevane olemus (1). – Õiguskeel 5, 26–34; (2), Õiguskeel 1, 2004, 11–20; (3), Õiguskeel 2, 2004, 26–34.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatikast. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 67–100.

- Mets, Margus 2002.** Me oskame ajas muutuda. [Intervjuu Juhan Peegliiga.] Pärnu Postimees, 04.06.
- Miller, Voldemar 1976.** Esimesed eesti raamatud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Peegel, Juhan, Krista Aru, Epp Lauk, Ea Jansen, Sergei Issakov 1994.** Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVIII sajandist XX sajandini). Tallinn: Olion.
- Peegel, Juhan 1966.** Eesti ajakirjanduse algus 1766–1857. Tallinn: Valgus.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ISE: tekst, tagapõhi, isikupära. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn, 9–30.
- RÕK 2002** = Põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava. Vabariigi Valitsuse 25. jaanuari 2002. a määrus nr 56 (RT I 2002, 20, 116), jõustunud 1.09.2002. Muudetud Vabariigi Valitsuse määrusega nr 186, 11.06.2002 (RT I 2002, 51, 317). Vt <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=174787>. 5.04.2004.
- Saareste, Andrus 1959.** Kaunis emakeel II. Näiteid eesti keelest ja meelest 1524–1958. Stockholm: Vaba Eesti.
- Saari, Henn 1999.** Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979. – Keel ja Kirjandus 9, 601–608.

Standard Estonian as a space for thought

Krista Kerge

The treatise reflects on literary language as a manifestation of civilization. The standardization or codification of language begins with the creation of a phonetic script, for although the result is based on dialects, it cannot be identified with any of them. As time goes by, written texts come to cover ever more fields and subjects not discussed in dialects (in Estonia, one of such was religion, at first). A remarkable rise in literacy appears in the 18th century, as can be concluded indirectly from the publication of the full Bible and almanacs with an occasional circulation of about 20,000. This is evidently the period when the intersection of the dialects begins to grow and the base is laid for standard Estonian as a *lingua franca*. A breakthrough arrives in the 19th century. Along with the national awakening and the rise of vernacular culture literacy becomes a common skill. And yet, it is not until the 20th century that an explosive growth can be observed in our space of thinking, defined by the texts written and read in Estonian, including those translated into it. Thus Estonian as a means of thinking and cognition becomes a modern European language providing for synchrony with the Western thought. In the course of but a few decades Estonian develops into a multifunctional language serving all public functions, providing for cultural diversity, general as well as academic education, and even science (only in 1920 Estonian becomes the language of tuition at Tartu University, yet already in 1938 the Academy of Sciences is founded). Standard Estonian also acquires the function of a means of informal communication, oral as well as written, the everyday use of which is prestigious, in contrast to the vernacular dialects. By the 1960s–1970s standard Estonian has become the naturally acquired L1, with social dialects developing within it. At the same time, regional dialects also develop a social characteristic, as under the circumstances of increased internal migration dialect speech is not so much a local means of communication as a means to emphasise one's region of origin. So, standard Estonian functions as a socially appreciated code, having a levelling effect on group differences. A new change is introduced in the linguistic situation by the restoration of independence in the 1990s. There appears a peculiar functional contrast, as most of the input is in English, but the output should be in Estonian. In addition there come social stratification, globalization, and the new influences of media at large. Such a situation requires that language planning (that has strong traditions here anyway) as well as other branches of applied linguistics should considerably increase in importance. As a

literary standard is, after all, artificial in a way, one cannot very well rely on its self-regulation, in particular if the number of its natural speakers is less than a million.